

İLMƏ

Məmməd Hüseyin Hüseyinov

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının professoru

A

zərbaycan xalçaçılığında “ilməsalma” və ya “ilməvurma” texnikası ilə toxunan xovlu xalça növü xalçaçılığın sonuncu, yəni dördüncü inkişaf mərhələsinə aiddir. İlməvurma üsulunun kəşfi eradan daha əvvəllərə gedib çıxsada, tədqiqatçılar bu tarixi dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişlər.

Amma bəzi alimlər (9, s. 219, 220), (10, s. 397), (11, s. 103) və mütəxəssislər qoyunçuluq təsərrüfatının təşəkkül tapdığı qədim Azərbaycanı ilməvurma üsulu ilə toxunan toxuculuq nümunələrinin ilkin coğrafi məkanı olaraq göstərirlər.

“İlmə” sözü qədim “il” və “mə” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Burada “il” – uzun və uzaq (7, s. 242) mənasında, “mə” isə ən qədim söz olub, heyvan dilinin elementlərindəndir. (5, s. 196).

Azərbaycan türkcəsində “ilmə” sözünün başqa mənaları verən “ilgək” və “ilmək” (1, s. 534) kimi variantları da var. “İlmə” sözü həm də “ilə” kimi, “bağlayıcı” və yaxud “bağlamaq” mənasını verir. (5, s. 274).

Qədim türk abidələrində “il” sözü “ön”, “qabaq”, “qarşı” mənalarında işlənib. (12, s. 348, 7, 337).

“İl” sözü indiki “irəli” (iləri), “ilk”, “ilkin” sözlərinin kökündə saxlansa da, qədim və çox geniş məna çalarına malik sözdür. Özü də bu mənaların çoxu türk dillərinin keçmiş yazılı abidələrində “sancmaq”, “deşmək”, “ilişdirmək”, “dəlib keçmək”, “düymələmək” kimi işlənmişdir. (12, s.13, 344). Bu söz indi müstəqilliyini itirmiş feil kimi ayrılıqda işlənir, yalnız “ilmə”, “ilgək”, “ilismək”, “ilişdirmək” sözlərində qalıb. (2, s. 63)

Xovlu xalça toxuculuğunda “xov” anlayışını meydana gətirən ilmələrdir. “Xov” və ya “xav” müəyyən ölçüdə ilmələrin üst (uc) hissəsini kəsdikdən, yaxud qırxdıqdan sonra qalan hissəyə verilən addır. Xovu əmələ gətirən minlərlə ilmə xalçanın əsasını təşkil edən ərişə və keçirilmiş arğaclara perpendikulyar şəkildə “düymələmə” və ya “dolama” üsulu ilə toxunur. Bu baxımdan xov ilmənin gərəkli yerə qədər uclarının kəsilməsi formasına deyilir. “Xovlu xalça” anlayışı da buradan yaranıb.

Ən qədim ilməvurma üsulları heyvan dərilərini təqlid etməklə əmələ gəlmişdir. Hələ eramızdan əvvəllər əcdadlarımız təmizlənmiş dəriləri deşərək, müxtəlif rəngli materialları (kəsilmiş nazik ipşəkli dəri parçaları və ya bitki mənşəli kəndir, kətan ipləri və s.) düymələyib, ibtidai ilmələri saçaqlı şəkildə formalaşdırırdılar. İbtidai ilməvurma (düymün və dolama) üsulları fərqli olmuş və zaman-zaman təkmilləşmə nəticəsində unudulmuşdur.

2500 yaşlı Pazırık xalısı

Görkəmli alim L.Kərimov “Azərbaycan xalçası” (4) kitabında düymələməni, dolama ilmə və yaxud qullabı ilmə kimi göstərərək, “naxış ipi” timsalında izah etmişdir. Alimin bu fikirlərinə əsasən, ibtidai ilmə növləri keçirtmə və dolama üsulları ilə əmələ gələn xovsuz xalçalarda üçüncü ip növü kimi istifadə olunan “naxış ipi”nin varisləridir.

İbtidai ilməvurma və ya ilmə növlərinin üsul və quruluşlarını arxeoloji qazıntılar zamanı kurqanlarda aşkar edilmiş xalça nümunələrinin çürük qırıntılarında belə, müşahidə etmək mümkün olmuşdur. Həmin ilmə növləri və ya ilməvurma üsullarının tədqiqi, onlara ad vermək olduqca çətindir. Amma bir sıra Avropa alimləri əsasən qədim türk kurqanlarından aşkarlanmış bu cür ilmə nümunələrini araşdırmağa cəhd göstərmişlər. Məşhur xalçaşünas alim, professor Kurt Erdman ibtidai ilməvurma üsulunu “Hoppen” toxuma üsulu adlandırır. O, ilmələrin bukə, sarma, lülə və dolama üsullarını “Hoppen” toxuma üsulu kimi dəyərləndirib tədqiq etməyə cəhd göstərmişdir. (şəkil 1)

Professor Kurt Erdman “İlmikli Şərqi xalçası” adlı əsərində “Hoppen” üsulundan belə yazır: “Bu cür toxumada arğac ipliği naxış ipi kimi, ərişlər üzərinə yerləşdirilmiş incə cubuqlara sarılır. Çubuqları

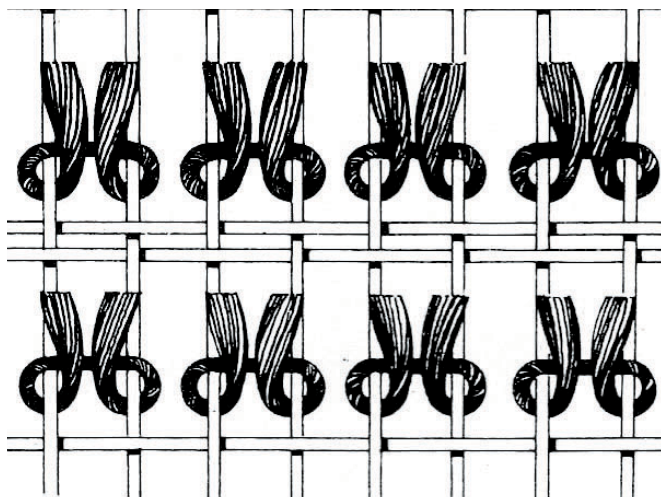
çəkildən sonra isə ortası yarılmamış, yəni halqa şəklində ilmələr yaranır ki, bu da xalçanın xovuna bənzər görüntü yaratmaqla, "Hoppen" toxuma üsulunu əmələ gətirir". (13,105)

Kurt Erdman "Pazırık" adlı (b.e.ə. V – IV) xalının da "Hoppen" toxuma üsulu ilə toxunduğunu ehtimal edirdi. Alimin "Hoppen" adlandırdığı toxuma üsulunun qədim Azərbaycan ərazisində yaranmış Lullubi dövləti (e.ə. VIII əsr) dövrünə aidliyi güman olunur. Görkəmli sənətsünas Kübra Əliyeva, hazırda "Hoppen" üsullu ilməni "lullu" və ya "lulə" adlandıran alimlərdən biridir. Amma unutmamaq olmasın ki, "Urmiya gölünün cənubunda keçmiş Aratta (e.ə. III minilliyin birinci yarısı) dövlətinin qərb torpaqlarında lullubi tayfalarının ittifaqı yaranmışdı. Lullubi tayfa ittifaqına, yəqin ki, nisbətən sonrakı dövrdə siyasi səhnəyə çıxmış Su və Turukki (türk -M.A.) tayfaları daxil idi" (3, s. 67).

Bu baxımdan tarixi zərurətdən irəli gələrək, vaxtilə "lullu" və ya "lulə" (lülə) ilmə adlandırılan üsul sonralar "turuk-ilmə", daha sonralar isə "türk-ilmə" (fars dilində türkbaf) kimi meydana çıxdı və xalçanı xovlu şəkildə əmələ gətirən türk toxuculuğunu formalaşdırdı. Bu baxımdan, xalçaçılığın farslara aid olduğu haqqındakı iddialar əsassızdır. Osvald Mengin və V.Koppersin apardığı araşdırmalara görə, irani xalqlar (o cümlədən hind-Avropa xalqları) iribuynuzlu heyvanlar (inek, camış, siğir, öküz) saxlayırdılar. Bu heyvanlardan yun əvəzi əldə edilən qıl (tük) xalçaçılıq üçün yararlı deyildi. (15, s. 35, 36); (14, s. 501).

İran xalçası haqqında ən qədim məlumat Təbərinin əsərində mövcuddur. Təbəri, Sasani dövlətinin süqutu zamanı Mədəini işğal edən müsəlman ərəblərin saray xəzinəsindən qiymətli və çox gözəl bir xalçanı qənimət olaraq ələ keçirdiklərini yazır. (16, s. 2452)

Təbərinin məlumatına əsaslanarsaq, xalçanın farslara aid olduğunu iddia etmək əsassızdır. Çünki Sasaniyədə xalça şəhər, türklərdə isə xalq həyat tərzinin nümunəsi idi. Sasani şəhərlərinin xalça istehsalı bazası yox idi. (6, s. 222). Digər tərəfdən, "Avesta"nın Sasani dövrü

"Aradansalma"
(simmetrik) ilmənin
görünüşü

mətnlərində xalça adı türkçə "tutuş" olaraq keçir və farsların bunu türklərdən öyrəndikləri qeyd edilir. (8, s. 462).

Xalçaçılıq sənətində "türk-ilmə"nin, əsasən iki üsulu var. Bu üsullar elmi dildə asimmetrik və simmetrik adlanır.

Asimmetrik ilmə – ilmənin bir ucunun ilmə vurulan iki əriş ipinin arasından keçirilməsi ilə "yandansalma" (şəkil 2) və ya xalçaçılıqda daha geniş yayılmış "farsbaf" kimi tanıtılmışdır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, simmetrik ilmə asimmetrik ilmənin varisidir. Qədimdən bəri hər iki ilmə növünün birlikdə "türkilmə" adlanması bu səbəbdəndir. Çünki bədii cəhətlərdən fərqli olaraq, texniki baxımdan varislik ənənələrinin pozulması heç bir şəkildə mümkün deyil. Burada texniki ardıcılıq prinsiplərinin inkişaf mərhələləri tarixi müstəvidə də bir-birini tamamlamışdır.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, asimmetrik ilmə xalq dilində "tayqulaq" adlanan qədim ilmənin varisi sayılır. Elmi ədəbiyyatda bu ilmə növünün adı məlum deyil. Amma bəzi türk xalqlarının toxuculuq ənənələrində bir ilmənin 3,4 və ya 6 əriş vurulması üsulu "tayqulaq ilmə" adlanır. Bu üsulla toxunmuş xalçaların ömrü az olur və bədii dəyərləri ifadə edən naxışların hündürlük yatımına təsir şəraiti yaradır. Bəzən Azərbaycanın qərb zonalarında "tayqulaq" ilməsalma üsulundan istifadə edirlər.

Simmetrik ilmə – ilmənin iki ucunun ilmə vurulan iki əriş ipinin arasından keçirilməklə "aradansalma" (şəkil 3) və ya xalçaçılıqda daha geniş yayılmış "türkbaf" ("ilmə" sözü farsların "baf" sözü ilə əvəzlənmişdir) adlandırılır. Simmetrik ilmə texniki xüsusiyyətinə görə bu vaxta qədər düşünülmüş ən üstün və etibarlı ilmə hesab olunur.

Simmetrik ilmə (aradansalma) texniki baxımdan xalçanın uzun zaman qalmasının təminatçısıdır. Eyni zamanda, xalçanın sıxlığına nisbət olaraq, möhkəm, həm də naxışların yatım uyğunluğunu qoruyur ki, bu da bədii dil sisteminin pozulmamasına şərait yaradır. (şəkil 4)

Bəzi tədqiqatçılar səhvən simmetrik ilməni "düynlü ilmə"nin varisi hesab etsələr də, bunu tam şəkildə açıqlaya bilməmişlər. Çünki hər iki ilmə (asimmetrik və simmetrik) növünün quruluşuna xalçanın yuxarı kəşiyindən baxdıqda, onların düynlü deyil, əksinə, ərişlər ətrafına dolanaraq vurulduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan "düynlü ilmə" ifadəsinin fars dilində "du" (iki) + "yunlu" (ip, ilmə), yəni "iki dal-qabaq ərişə (cofti) dolanan yun ip" və ya "ilmə" anlamına gəlməsi ehtimal olunur. Nəticədə, hər iki ilmənin toxuma prosesində ərişlər ətrafına dolanmasını bilavasitə "dolama" üsuluna xarakterik bir texniki üsul kimi göstərə bilərik.

Azərbaycan xalçaçılığında (xovlu) ilməvurma prosesi ikiarçaqlı sistemə söykənir: qurulmuş dəzgahda toxunacaq xovlu xalçanın ölçüsü təyin edildikdən sonra əriş uzadılır, kücü götürülür.

Əvvəlcə "sadə keçirtmə" və ya "dolama üsullarından biri ilə müəyyən ölçüdə (4-5 sm) "dəhnə" sahəsi toxunur və ardıcıl olmaqla, "asimmetrik", yaxud da "simmetrik" ilmə növü bir sıra vurulur. Arğacları isə texniki xüsusiyyətlərə uyğun, ərişləri növbəli şəkildə həm paralelləşdirmək, həm də çarpazlaşdırmaqla keçirmək mümkünləşir.

Öncə ərişlərin paralelləşdirilmiş vəziyyətində bir az yoğun olan alt arğac keçirilir və eyni qaydada, yüngülcə tarım döyülür. Növəti dəfə nisbətən nazik üst arğac çarpazlaşdırılmış ərişlərə dolana-dolana keçirilir və ritmik olaraq tökə döyülür. Hər dəfə arğackeçirtmədən sonra alt-üst qıraq dolama (dairəvi və ya səkkizvari) əməliyyatı aparılır və ilmələr darənaraq, xov əmələ gətirmək üçün qırılır. Bu prosesin təkrarlanması nəticəsində üst arğac alt arğacı, alt arğac da vurulmuş və ya salınmış ilmələri sıxmaqla, xalçanın strukturuna dağılmazlıq gətirir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. "Şərq-Qərb". Bakı, 2006, II cild. 792 s.
2. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". II buraxılış. Bakı. "ELM"- 1984. 264 s.
3. Azərbaycan tarixi.(ən qədim zamanlardan XX əsrədək) Z.M. Bünyadov və B.Y. Yusifovun redaktəsi ilə. "Azərmaşr". Bakı - I cild. 1994. 680 s.
4. Kərimov Lətif. Azərbaycan xalçası. I. Bakı – Leningrad, 1961. 169 s.
5. Musayev İsa. "Dil, Yaddaş, Vətən, Vətəndaş", "Azərbaycan ensiklopediyası" nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. "Günəş" mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur. Bakı – 1995. 384 s.
6. Nəcəf. Əkbər N. Miflərin köçü. Qoyunlar və çobanlar. "Başla, Kitab". 2017. 296 s.
7. Süleymanov Oljas. AZYA. "Şərq-Qərb " Bakı , 2007. 272 s.

Türk dilində

8. Rasonyi L., "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", macarcadan çeviren Öksel Göçmen, Türk Kültürü Dergisi, sayı 103, Mayıs 1971.

Резюме

Мамедгусейн Гусейнов

КОВРОВЫЙ УЗЕЛ

Основа ворсового ковра – его ворс. Ворсом называют обрезанные концы узлов определенного размера. Среди технических терминов ковроткачества узел занимает особое место. Метод использования узла обычно называют «узловязанием».

В статье проводится обширное этимологическое исследование происхождения понятия «узел». Потому что технический метод и инструменты, необходимые для его реализации, являются основой для решения спорных вопросов, связанных с происхождением искусства ковроткачества.

Этнографические исследования показывают, что местом создания узлов и примитивных узлов скорее всего является древний Азербайджан. Даже в разложившихся фрагментах ковров, найденных в курганах при археологических раскопках, можно было наблюдать способы и строение древнейших типов узлов. В прошлом даже до нашей эры ковроткачество, укрепившее экономическую мощь древних государств, основанных на территории Азербайджана, отличалось узловым типом.

С давних времен узловязание, как технический метод было усовершенствовано до симметричного и асимметричного типов. Появление обоих видов узлов дало толчок техническому прогрессу ворсового ковроткачества.

Некоторые исследования ковроткачи узел объясняют на примере «узорной нити». Самые старые образцы называются хоппен, луллу и турукки. В статье также затрагиваются исследования узла, проведенные Латифом Каримовым, Куртом Эрдманом, Освальдом Менджином и В.Копперсом.

Ключевые слова: узел, ворс, ковер, Азербайджан

Yuxarıda texniki təsvirini verdikimiz xovlu xalçaların strukturunda Azərbaycan xalçaçılığına xas əsas texniki üsulların (hörmə, saçaqlama toru, keçirtmə və dolama üsulları ilə bərabər, ilməvurma növləri və s.) olması xalqın bu sənətlə bağlılığının tarixi inkişaf mərhələlərindən keçdiyinin bariz nümunəsidir. Bu baxımdan ilməli xalçaların toxunuşunda istifadə olunan üsulların varislik ənənələri üzərində qurularaq, tarixi proseslər nəticəsində inkişaf etməsinə də şübhə yeri qalmır. ❖

Rus dilində

9. Буньятов.Т, Меликишвили. Г.А., Наири–Урарту. Тбилиси, 1954.
10. Дьяконов. И.М. История Индии. Москва. – Ленинград.1966.
11. Ибн – Хауналь. СМОМ ПК, вып. 38.
12. Этимологический словарь тюркских языков. Составил Э.В.Севортян – М.– 1974. I том.

İngilis dili

13. Erdman K. The History of Early Turkish carpets. London – 1977.
14. Koppers W., Untürkentum und Urindogermanentum, Belleten, V.
15. Menghin O., Die Rolle der uralaltaischen Völker in der Weltgeschichte, Archeologiai Ertesitő XLII, 1928.
16. Taberi Muhammed Djarir, Tarikh al-ulum va-l-muluk, M.J. de Goeje, Lriden 1890-1901, c.I.

Summary

Mammadhuseyn Huseynov

THE CARPET KNOT

The basis of a pile carpet is its pile. A pile is the cut ends of knots of different high. The knot occupies a special place among the technical terms of carpet weaving. The method of weaving knots is commonly referred to as "knotting".

The article provides an extensive etymological study of the origin of the "knot" concept. Because the technical method and tools required for its implementation are the basis for resolving controversial questions related to the origin of the art of carpet weaving.

Ethnographic studies show that ancient Azerbaijan is most likely the place of emerging of primitive knots. Destroyed fragments of carpets found in burial mounds during archaeological excavations, demonstrate the methods and structure of the most ancient types of knots. In the past BC, carpets that strengthened the economic power of the ancient states existed in Azerbaijan were distinguished by the knotted pile.

Since ancient times, knotting as a technical method was developed into symmetrical and asymmetrical types. The appearance of both types of knots gave impetus to the technical progress of pile carpets. In the studies of some carpet scholars, the knot is explained by the example of "patterning thread". The oldest examples are called hoppen, lullu, and turukki. The article also refers to the knot researches conducted by Latif Karimov, Kurt Erdman, Oswald Menjin, and W. Coppers.

Key words: knot, pile, carpet, Azerbaijan